

ПОТРЕБЛЕНИЕТО В ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ – ТЕОРЕТИЧНИ АЛТЕРНАТИВИ

Татяна Иванова

CONSUMPTION IN ECONOMIC THEORY – THEORETICAL ALTERNATIVES

Tatyana Ivanova

Abstract

This article, presents the development of ideas, on the role of consumption in the economy. A special place is dedicated, to the publications, by Bulgarian authors. The historical experience, has testified, that none of the economic doctrines is capable of making universal recommendations. The exact effects, of the change in consumption depend on the economic situation, the household consumption pattern, and the factors, that provoked the changes.

Key words: consumption, growth.

Въведение

Изучаването на потреблението и връзката му с производството и икономическия растеж илюстрират забележително развитие в историята на икономическата мисъл. Това е основен въпрос в класическата политическа икономия от А. Смит до Д. Рикардо, критично преразгледан от Маркс и преминал през пространството на “маржиналната революция”. Представителите на неокласическото направление разглеждат потреблението като своеобразно отрицателно производство, считайки, че процесът на потребяване води до намаляване на допълнителната полезност. Противоположен подход е приложен от кейнсианците, за които разходите за потребление отразяват ценността на стоките, продадени на населението за определен период от време, т.е. потреблението се явява важна съставна част на ефективното търсене. Моделите на растежа, основани на кейнсианския принцип за ефективното търсене, отново насочват вниманието на изследователите към тази проблематика, но разгле-

ждана в дългосрочен аспект. Тя се налага през 50-те години на ХХ в. и се запазва до 70-те. В пазарните икономики ролята на потреблението като изходен импулс за процеса на производство значително се увеличава, при което разширяването на личното потребление става все по-важна предпоставка за ръста на производството.

Изложение

Идеите за ролята на потреблението отразяват промените в икономическата конюнктура и развитието на икономическата мисъл. Интензивността и големите мащаби на посветените на него изследвания се обяснява със значителната му роля. Корените на познанието за него могат да се открият в трудовете на Аристотел, Платон, А. Смит, Д. Рикардо и първоначално са свързани с разпределението на дохода за потребление и за спестяване и с връзката производство-потребление.

Според класиците, в центъра на стопанския живот стои “*homo economicus*” – стопанисващият, произвеждащият човек. “Потреблението е единствена цел на всяко производство” според Смит (1983), а хората потребяват от “страст към настояща наслада”(Смит, 1983, с. 645). Според Рикардо (2006), производството е ориентирано към потреблението, но никога не може да го достигне, защото нуждите са безгранични, всеки човек произвежда или за продажба, или за потребление и продава винаги само с цел да купи някаква друга стока, която би могла да бъде полезна или да подsigури бъдещо производство. В своята теория за реализацията Жан Батист Сей (1803) отрежда второстепенна роля на потреблението. Хората се нуждаят от вещи и затова главният интерес на всеки потребител е размяната. Всеки продавач е и купувач, всяка стока е произведена, за да бъде продадена, т.е. производството определя потреблението (Say, 1803, p. 153).

За класиците потреблението е резултат, а не фактор на производството и това оформя характерния за тях възглед за връзката между потреблението и икономическия растеж. Растежът, най-вече в дълъг период, зависи от спестяванията, но те, от своя страна, са ограничители на потреблението. Постигането на растеж позволява увеличаване на потреблението на глава от населението, но увели-

чаването на дела на потреблението в разполагаемия доход намалява възможността за растеж в следващи периоди, тъй като се намаляват спестяванията.

В противовес на школата “Смит – Рикардо”, която приема като ключов проблем на капитализма натрупването и игнорира въпроса за реализацията, Симон дьо Сисмонди (1819) издига на преден план противоречието между производството и потреблението и го свързва с проблема за пазара и реализацията. Той изказва абсурдна за класиците теза, че населението може да се разори не толкова ако харчи, колкото ако спестява, защото произведеният продукт ще остане нереализиран (Simonde de Sismondi, 1819, p. 34).

В края на XVIII и началото на XIX в. проблемът за разпределението и в частност за потреблението изследва и Томас Малтус (1798). Името му се свързва с идеята за унищожителната сила на потреблението, в резултат от сблъсъка между консуматорската природа на хората и ограничените ресурси. Ролята на потреблението за растежа на БВП е анализирана и от Торстейн Веблен (1984), който насочва вниманието си най-вече върху т.нар. престижно потребление. Според него то не е двигател, генератор на растежа, но може да доведе до неговото увеличаване.

В трудовете на Джон Хобсън и Карл Маркс може да се открият по-късните аспекти на тази теория. Маркс (1977) изтъква първостепенната роля на производството, като отбелязва, че в капиталистическото общество потреблението следва производството: “Производството създава потребление ... като възбужда в потребителя потребности, които се удовлетворяват със създаваните от него продукти” (Marx, 1977). Впоследствие Джон К. Гълбрайт говори за “ефекта на зависимостта” и за необходимостта от ограничаване на личното потребление, тъй като фирмите втълпяват неналежащи желания, и насочване на ресурсите за подобряване на обществените дейности (Бухолц, 1993, с. 213).

В средата на XIX в. интересът към потреблението се засилва. Оформя се неокласическият подход за анализ, с характерния за него микроикономически поглед. В центъра е поставен потребителят с неговите субективни желания и оценки. Потреблението се разглеж-

да не като зависещо от предлагането, а от полезността на благата, свързана със субективно-психологическите усещания на човека. Като главен проблем пред икономическата теория е поставен въпросът за задоволяване на растящите потребности, а на потреблението, като основна сфера на икономическата дейност, се приписва първостепенно значение. То зависи от полезността на всяка следваща единица благо, която намалява с увеличаване на консумираните единици от него. Теоретиците на субективната школа търсят коренът на наложилата се на пазара цена в субективно-психологическата ценност на благата. Ролята на производството в образуването на стойността напълно се игнорира, тя се свежда до обслужване на нуждите на потреблението.

В по-късния етап от развитие на това течение (Маршалианския), в теорията за ценообразуването се включва и предлагането. Потреблението зависи от обема на сключените сделки, а той се определя от поведението както на продавачите, така и на купувачите. Полезният ефект на стоката, според Маршал (1983), определя цената и обема на потребление само в кратък период. В по-дълъг времеви интервал се откроява влиянието на производството и предлагането: “Колкото по-кратък е разглежданият период, толкова повече се налага в нашия анализ да отчитаме влиянието на търсенето върху стойността, а колкото този период е по-продължителен, толкова по-голямо значение придобива влиянието на разходите по производството”(Маршал, 1983 № 3, гл. 5, с. 7). Като отчита влиянието на потреблението и на производството, Маршал преодолява едностранчивостта в анализите и на класиците, и на ранните маржиналисти.

В началото на ХХ век акцентът при анализа на компонентите на възпроизводствения процес отново се прехвърля върху потреблението, но не на конкретното благо, а на съвкупния обществен продукт и на възможността, посредством неговото управление, да се влияе на БВП. Първите най-популярни идеи за ролята на потреблението от гледна точка на новия макроикономически подход се свързват с името на Джон М. Кейнс. Идеята му е, че направените разходи в икономика с непълна заетост и стабилни цени създават

стимули за увеличаване на производството, а при наличие на спестявания се пораждат условия за натрупване и дългосрочен растеж.

Със своето учение Кейнс доразвива старата идея за държавна намеса в стопанския живот, намерила място в трудовете на А. Хамилтън и Фр. Лист, като я приспособява към новите исторически условия. Десетилетие преди “Общата теория” двама американски икономисти – У. Фостър и У. Качингс, публикуват поредица от разработки, в които приканват към държавна намеса за запазване и увеличаване на потреблението. Идеята за съзнателно поддържане на потреблението като част от сценария на “средния път” се среща и в Швеция.

Като пренася анализа на макроравнище, Кейнс извежда зависимостта между растежа на автономните разходи и прираста на дохода в кратък период. (т.нар. ефект на мултипликатора). За разлика от неокласическата теория, която изтъква като основни фактори за прираста на продукта показателите на техническо и промишлено изменение, кейнсианското обяснение е насочено към определящата роля на търсенето. Нарастването на човешките усилия, капиталовите активи и техническите промени се приемат предимно като ендогенни фактори, които пасивно се приспособяват към промените, причинени от изменение в търсенето. Т.е. икономическата динамика се дължат на промени в търсенето, провокирани от екзогенни фактори, а ендогенните само се приспособяват към тях (Atesoglu, 1994, p. 289). Според Кейнс, първоначалният ефект от увеличение на крайното търсене зависи от инвестициите, а мултиплициращия ефект изцяло зависи от потреблението (пределната склонност към потребление). Тъй като растежът на дохода е предизвикан предимно от търсенето, фокусът в икономическите анализи се измества върху неговите елементи: потребление, инвестиции, държавни разходи и чист износ. Нарастването на кой да е от тях предизвиква свръхтърсене и по-голям равновесен доход през следващия период. Анализирайки теорията на Кейнс, А. С. Пигу (1950) подчертава, че мултиплициращият ефект на увеличаване на дохода се предизвиква не само от прираста на инвестициите, но и от прираст на всеки от елементите на крайното търсене, в това число и потреблението на домакин-

ствата (Pigou, 1950). Към казаното от Пигу може да се добави и това, че мултиплициращия ефект от прираста на всеки от компонентите на крайното търсене се опосредства както от увеличаване на другите компоненти, така и от ръста на междинното търсене. При това мултиплициращия ефект от потреблението на различни групи стоки е различен.

Независимо от опонентите на тази теза, увеличаването на търсенето си остава сериозна цел и насока при провеждането на макроикономическа политика. Опит да се разшири значението на теорията на ефективното търсене е моделът на Харод-Домар, който интегрира модела на Кейнс с елементи на икономически растеж. Така новото макроикономическо методологично начало в съвременната икономическа мисъл, подето в “Общата теория” на Кейнс, формираше се като макростатика, се развива от неговите последователи като макродинамика, като теория и моделиране на процеса на производство, потребление и икономически растеж.

В средата на 80-те години на миналия век икономическият растеж отново заема водещо положение, а т.нар. ендеогенни теории представляват качествено нов поглед в интерпретирането на тази проблематика. За разлика от преобладаващите идеи преди това, според които дългосрочният растеж би могъл да се осъществи само в резултат на промени в съвкупното предлагане, новите теории отдават приоритет на търсенето, чиито основен компонент е потреблението: “Ориентираното към търсенето действително равнище на растеж влияе както на натрупването и на производителността на факторите за производство, така и на растежа на потенциалното производство на икономиката”. (Palumbo, 2004, p. 114). Традиционният икономикс, ориентиран към предлагането, често се оказва непригоден към новите събития, към новите несъвършени пазарни структури, особено в период на технически промени и постоянно протичащи иновации, когато ролята на ефективното търсене и релевантността на кейнсианския анализ се засилват.

Тезата, че вътрешното потребление е основен фактор за растеж на БВП и в България през последните години е широко застъпена както в академични, така и в популярни изказвания. Но дали става

въпрос за потребление, което „подбужда производство“, т.е. действително предпоставя по-големи резултати или влиянието е само директно, като основен компонент при разходното измерване на БВП? Л. Несторов (2003) и Св. Тодорова (Тодорова и др., 2007, с. 55-130) в две независими публикации изчисляват динамиката на крайното домакинско потребление и на БВП и проверяват за наличие на двустранната връзка между тях, посредством стойностите на мултипликатора и акселератора. Изследванията се реализират на основата на годишни данни от СНС, публикувани от НСИ, дефлирани с ценовия индекс и водят до идентични резултати. За периода от 1992 г. до 1997 г. мултипликаторът и акселераторът на потреблението на домакинствата имат отрицателни стойности, след което стават положителни, на база на което авторите правят следните изводи:

➤ Реалните разходи на домакинствата се оказват най-важният фактор, който не толкова стимулира, колкото не позволява по-силен спад на БВП до въвеждането на валутен борд;

➤ През първата половина на периода ръстът на БВП не е допринесъл за нарастване, а за намаляване на потреблението;

➤ След въвеждане на валутен борд потреблението е фактор за ръста на БВП, но не се повлиява чувствително от него (с изключение на 1999 г.).

Без да омаловажаваме направеното от авторите следва да отбележим и наличието на някои слабости, които поставят под съмнение направените изводи:

Първо, Отрицателната стойност на мултипликатора и акселератора чисто математически е некоректна, защото в случая тя се получава като частно на две отрицателни числа, поради наличие на спад в стойностите и на двете променливи, а не при различни знаци в числителя и в знаменателя на дробта;

Второ, За мултиплициране може да се говори, когато коефициентът надхвърля 1, а за б от наблюдаваните 14 месеца той е по-малък от единица, т.е. прирастът в потреблението води до по-малък прираст в БВП.

Позицията на авторите, както и резултатите от анализа им са противоречиви и не водят до категорично заключение за наличие

или отсъствие на връзка между потреблението и растежа. Това е естествено продължение на подетия спор за определящата или подчинена роля на потребителските разходи за макроикономическата динамика.

От изложеното дотук могат да се направят следните обобщения:

Макар че липсва единна позиция за ролята на потреблението, неговото **място и значение** в икономиката се концентрират в четири насоки:

➤ Като най-голям компонент на БВП, поради което в най-голяма степен може да допринесе за увеличаването му;

➤ В качеството му на индикатор за жизненото равнище и степента на развитие на икономиката;

➤ Като създаващо условия, които допринасят за подобряването на производителността на човешкия фактор;

➤ Като стимулиращо инвестициите и междинното потребление, с което индиректно увеличава БВП.

В същото време, неговата роля и значение не трябва да се абсолютизират. Потреблението осигурява задоволяване на нуждите на икономическите субекти, обемът и структурата му лежат в основата на определянето на жизненото равнище и линията на бедност. Но то *е показател, а не средство за повишаване на жизнения стандарт.*

Размерът и динамиката на потребителските разходи не следва да се разглеждат като *гарантиран фактор на икономическия растеж*. Съвкупните лични разходи на населението са основен елемент на крайното търсене. Прирастът им увеличава еднократно БВП в ролята си на компонент от счетоводния запис на съвкупното производство. Но са възможни два негативни ефекта, които не трябва да се пренебрегват:

Първо: Потреблението на крайни продукти, които са резултат от производството на други икономики, не ускорява растежа, а увеличава отрицателното салдо.

Второ: При изчерпване на възможностите на икономиката да посрещне нарасналото търсене, по-високото потребление рефлектира върху цените в национален мащаб.

В този смисъл, увеличаването на потреблението не може да се разглежда като панацея и като единствен изход, а само като една възможност, която, използвана на подходящ етап от икономическото развитие, в комбинация с други икономически инструменти, би осигурила позитивни изменения на макроикономическите променливи. Точните ефекти от промяната на потреблението зависят от стопанската конюнктура, от модела на потребление на домакинствата, както и от факторите, провокирали промените.

Заклучение

Научната литература със сигурност не дава категорични, още по-малко - универсални отговори. Изолиране на точните последици от един вид държавна политика с общ икономически резултат вероятно е невъзможно. Освен това, връзката между потребление и икономически растеж може да зависи от фактори, които могат да се променят с течение на времето.

Историческият опит свидетелства за това, че нито една от икономическите доктрини не е способна да изработи универсални препоръки, сляпото следване на които ще гарантира успех на икономическата политика и устойчивост на икономическата система. Необходим е предварителен анализ на реалната икономическа ситуация, за да се изясни, доколко предпоставките на една или друга теория съответстват на текущото икономическо състояние и какви последици могат да се очакват от едни или други предприети действия.

Използвана литература

1. БУХОЛЦ, Т. (1993) *Живи идеи от мъртви икономисти*. София: Христо Ботев.
2. ВЕБЛЕН, Т. (1984) *Теория празного класа*. Москва: Прогресс.
3. КЕЙНС, Дж.М. (1993) *Обща теория на заетостта, лихвата и парите*. София: Хр. Ботев.
4. МАРШАЛ, А. (1983) *Принципи политической экономии*. Москва: Прогресс.
5. НЕСТОРОВ, Л., (2003) *Разходната структура на БВП – тенденции и политика*. Стопански свят, АИ Ценов.

6. РИКАРДО, Д. (2006) *За принципите на политическата икономия и данъчното облагане*. София: Рата.
7. СМИТ, А. (1983) *Богатството на народите: изследване на неговата природа и причини*. София: Партиздат.
8. ТОДОРОВА, С. и др. (2007) *Емпиричен анализ на зависимостите между потреблението, доходите и икономическата активност*. Потребление и икономическа активност на България по пътя към европейския съюз. Варна: Наука и икономика.
9. ATESOGLU, S (1994) *Exports, Capital Flows, Relative Prices And Economic Growth in Canada*. Journal of Post Keynesian Economics. Winter. Vol. 16.
10. MARX, K. (1977) *A Contribution to the Critique of Political Economy*. with some notes by R. Rojas. Moscow: Progress Publishers. [Online]. Available from: <http://www.marxists.org/archive/>. [Accessed: 3/2/2018].
11. MALTHUS, T. (1798) *An Essay on the Principle of Population*. London, Printed for J. Johnson, in St. Paul's Church-Yard. [Online]. Available from: <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>. [Accessed: 11/7/2018].
12. PIGOU, A. C. (1950) *Keyness General Theory*. [Online]. London. Available from: <https://archive.org/stream/keynessgeneralth033413mbp#page/n7/mode/2up>. [Accessed: 12/12/2017].
13. PALUMBO, A. (2004) *Contribution to Political Economy*. Vol. 23, issue 1.
14. SAY, J. (1803) *A Treatise on Political Economy, or the production, distribution and consumption of wealth*. [Online]. Available from: <http://econlib.org/library/Say>. [Accessed: 10/7/2018].
15. SIMONDE de SISMONDI, J.C.L. (1819) *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la Richesse dans ses rapports avec la population*. [Online]. Available from: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k89694m>. [Accessed: 3/2/2018].

За контакти:

Гл. ас. д-р Татяна Живкова Иванова
Икономически университет – Варна
tatianai@ue-varna.bg